

Menno ter Braak (1902-1940) en Jef Last (1898-1972) . L'art pour l'art of maatschappelijk betrokken? Hun overeenkomsten en verschillen

Lezing op 4 november 2021 in de Universiteitsbibliotheek in Leiden.

door Rudi Wester, biografie van Jef Last met *Bestaat er een raarder leven dan het mijne?* (Prometheus, 2021)

De belangrijkste overeenkomst tussen de schrijvers Menno ter Braak en Jef Last was, dat zij beiden hun pen als wapen gebruikten. Alleen, zij richtten dat wapen op geheel verschillende doelen en deden dat op geheel verschillende wijze. Ter Braak gebruikte zijn pen als wapen om – meestal snoeiharde kritiek te leveren op het werk van andere schrijvers, Last vooral om de revolutie te prediken. Ter Braak was beschouwend en afstandelijk, Last gooide zich met kop en kont overal in. Tot zij *beiden* in 1933 het sluipende gevaar van het opkomend fascisme scherp onderkenden. Toen schoten zij met hun pen op hetzelfde doel: het bestrijden van het nationaalsocialisme. Maar ook dat deden ze weer heel verschillend.

In 1937 schreef Jef Last: “Wanneer het fascisme triomfeert, de gedachte vogelvrij verklaard wordt, de wetenschap gekluisterd, de haat tot ideaal verklaard en de publieke opinie gemaakt wordt door het ministerie van de publieke leugen, dan verliest daarmee het leven zelf zijn zin, dan is alles verloren wat voor mij ooit schoon scheen of waardig of eerlijk. Het is beter stand te sterven dan geknield te leven.”

Ook in 1937 schreef Menno ter Braak het indrukwekkende pamflet *Het nationaalsocialisme als rancuneleer*.

Maar Jef Last schreef zijn woorden in een brief aan zijn vrouw Ida uit de loopgraven rond Madrid. Als een van de eerste Nederlandse vrijwilligers was hij in september 1936 naar de Spaanse Burgeroorlog vertrokken, waar hij als kapitein van het Volksleger streed tegen het fascisme, belichaamd door Franco en zijn bondgenoten Hitler en Mussolini. Ter Braak schreef het pamflet in zijn veilige studeerkamer. Dit is geen depreciatie van Ter Braak, integendeel, maar het geeft wel duidelijk het verschil weer tussen beide schrijvers. Hoewel beiden grote intellectuelen waren, is Ter Braak vooral ‘de man van de geest’ en Last ‘de man van de daad’ . Waaruit is dat verschil te verklaren?

Ik ben geen psycholoog, maar zoals zo vaak zijn de jeugdijaren van beide schrijvers een blauwdruk voor hun latere jaren. Ze waren vrijwel leeftijdsgenoten – Ter Braak werd op 26 januari 1902 geboren en Last op 2 mei 1898, hoewel hij naar eigen zeggen altijd liever op 1 mei geboren had willen worden, als oprechte socialist - , dus ze verschilden maar drie jaar. Hoewel ook Ter Braak geen gemakkelijke jeugd gehad had met een dominante moeder en een bij vlagen aan manisch-depressiviteit lijdende vader, was hij toch redelijk veilig en beschermd opgegroeid in Eibergen. Maar dan Jef Last. Ook hij kwam uit een welvarende bourgeoisfamilie met Indische achtergronden in Den Haag, maar zijn vader werd, als Hoofdinspecteur van de Arbeid, vaak overgeplaatst. Zo moest de jonge Last eerst vriendjes maken in het stugge Friesland en dan weer in het vrijmoedige Venlo. Dat lukte niet, hij werd gepest en uitgescholden, voornamelijk ook omdat hij van jongs af aan ‘anders’ was, in veel opzichten. Daarbovenop kwam nog dat zijn vader en moeder vochten als kat en hond. De vader was autoritair en protestants, de moeder artistiek – ze kon prachtig piano spelen- en katholiek. Ze scheidten in 1915, uitzonderlijk in die dagen. Dus om nu te zeggen: een veilige omgeving voor de jonge Last? Nee.

Zowel Ter Braak als Last gingen studeren. Jef hier in Leiden tot tolk-vertaler Chinees bij professor Duyvendak, Menno aan de Universiteit van Amsterdam als historicus. Maar Last brak zijn studie al na anderhalf jaar af. Hij was in 1917 lid geworden van de SDAP in Leiden, studeerde 's avonds en voer overdag als vissersjongen op loggers in Katwijk. Daar ondervond hij échte vriendschap, in zijn ogen, en niet bij de intellectuele elite. Hij brak in 1919 volledig met zijn ouders en met hun burgerlijk milieu. Voortaan ging hij zich inzetten voor de vissers, de mijnwerkers, de *underdogs* in de maatschappij, die in die tijd in erbarmelijke omstandigheden moesten leven. Met hen wilde hij verkeren, voor hen wilde hij strijden. Hij wilde zich niet verheffen bóven hen.

Dat is heel wat anders dan Ter Braak, die in de jaren '20 moest erkennen dat hij zich niet kon 'identificeren' met 'het gepeupel', en de 'fatale realiteit' ervoer dat hij tot een zekere klasse behoorde. Weer: geen depreciatie, maar wel een verschil.

Maar hét grote verschil tussen hen beiden kwam vooral voort uit de invloed van de filosofen die zij bestudeerden. Ter Braak – kort door de bocht gezegd- hield als fatalist zeer van de nihilist Nietzsche. Last was vooral beïnvloed door Chinese filosofen als Confucius, wiens sociaal mens- en maatschappijbeeld hij deelde. De grootste invloed op hem had echter Wang-Yang min, die stelde dat de enige werkelijke proef op de juistheid van een gedachte is: de daad. Daarom ging hij vechten in de Spaanse Burgeroorlog, daarom zette hij zich in voor de jeugd in dat vreselijke interbellum. Al in 1918 had hij immers in het Leidse studentenblad *Virtus* geschreven: "Wat hebben de intellectuelen zich tot nu toe om de volksjeugd bekommerd? Wij moeten de jeugd opvoeden! Want die heeft nooit de mogelijkheid gehad te genieten van een schilderij, de natuur, een boek. Gij moet beseffen hoe rijk gijzelf zijt door beschaving, ontwikkeling, kennis. (...) Ik vraag een ogenblik uw aandacht voor het jeugdwerk zoals dat hier in Leiden wordt gedaan."

Dat 'opvoeden' deed Jef Last in daad én woord, zoals met zijn eerste roman *Marianne* (1930), die de geest van de revolutie predikte. Dat ging helemaal in tegen de opvatting van Ter Braak dat 'kunst', volgens zijn biograaf Leon Hanssen, 'een wereld apart is, een autonoom territorium, waar de wetten van het dagelijks leven – met name het politieke leven- niet van toepassing zijn, of mogen zijn'. Toch vonden Ter Braak en Last elkaar in de jaren '20 op één punt: hun liefde voor de kunstfilm, dit in tegenstelling tot de commerciële troep die uit Hollywood kwam. Voor beiden gold dat zij de avant-garde film bij uitstek zagen als de metafoor voor de moderne, democratische, geïndustrialiseerde samenleving. Ter Braak was in 1927 de mede- oprichter van de Filmliga en werd een autoriteit op filmgebied. Beiden schreven voor het blad van de Filmliga. En beiden hadden ook een speciale voorliefde voor de Russische film. Ter Braak weliswaar meer voor 'Die Mutter' van Poedovkin – die hij, wonderlijk genoeg, niet zag als uiting van het communisme, maar van een, volgens Leon Hanssen, 'onpolitieke, opstandige menselijkheid' - en Last meer voor 'Pantserkruiser Potemkin' van Sergej Eisenstein die hij, omdat hij Russisch sprak en bevriend was met Eisenstein, voor een appel en een ei had kunnen kopen en deze geïntroduceerd had in Nederland.

Maar ook hier weer: Ter Braak schreef, Last schreef én deed. Als filmleider van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling had hij in 1925 de fameuze Roode Auto gekocht, en met dit gevaarte reed hij het hele land door om avant-garde films aan boeren, arbeiders en kinderen te verklaren. Letterlijk, want het waren 'stomme' films. Last was als explicateur een buitengewoon charismatische verteller: hij fluisterde bij windstiltes, hij bulderde bij storm. De filmvertoningen in De Roode Auto waren een groot succes, in de winter van 1928 /29 trok hij 70.000 toehoorders. Maar Last deed meer. In 1928 vatte hij het plan op om samen met zijn vriend Joris Ivens de speelfilm 'Branding' te maken, de liefdesgeschiedenis van een jonge, werkloze visser in Katwijk die een meisjes kwijt raakt aan een rijke pandjesbaas. Ida Last peuterde het benodigde geld los voor het maken van de film, en Jef stroopte eens flink de mouwen op: "Ik schreef het scenario, dat aan wilde tonen hoe ook de flinkste

vissersjongen door langdurige werkloosheid niet slechts materieel maar vooral ook moreel, naar de bliksem gaan moet. (...) Ivens was cameraman, Mannus Franken regisseur, (...) Cootje Sieger, Hein Block en ikzelf als *jeune premier* waren de acteurs, Johnny Fernhout, toen nog slechts een aardige kwajongen, assisteerde. Max Vredenburg schreef er de zeer moderne muziek bij.”

De filmers maakte voornamelijk gehakt van deze eerste Nederlandse speelfilm en vond het scenario veel te melodramatisch. Wel werden de prachtige opnames door Joris Ivens van golven en wolken geprezen. Filmcriticus Ter Braak bleek ietsje vriendelijker dan de rest, en noemde de film ‘mislukt, maar daarom niet slecht.’ Het zal meegeholpen hebben dat ook Ter Braak bevriend was met regisseur Mannus Franken.

Maar waar Last en Ter Braak werkelijk botsten in de jaren '30 tot '33, was hun verschil in opvatting van wat literatuur was, of moest zijn: *l'art pour l'art* of maatschappelijk betrokken. Jef Last had met zijn opruiende gedichtenbundels *Liedjes op de maat van de rottan* - over de misstanden in de Digoelkampen in Nederlands-Indië- en *De wind speelt op het galgentouw* al veel succes geboekt. Hij vond dat de *mainstream* literaire critici, waartoe hij ook Ter Braak rekende, geen goed oordeel konden hebben over revolutionaire poëzie, want: “Naar onze mening, als socialistische dichters, is ‘de kunst’ een historische categorie van typisch burgerlijke orde, die plaats zal moeten maken voor schone dienst aan maatschappij, strijd en leven.” Kunst met een hoofdletter werd in deze discussie alleen maar beoefend door een elitaire kliek, die gehoorzaamde aan typisch burgerlijke normen als emotieloze schoonheid, zoals Marsman, Ter Braak en Du Perron dat deden. In de ogen van Last althans.

Met deze opvatting was Jef Last, en niet bijvoorbeeld Menno ter Braak, in die beginjaren '30 een jeugdidool. Hij was degene die in zijn poëzie maatschappelijke en politieke problemen niet verbloemde, maar ze bij naam hekelde. Hij was degene die in gewone mensentaal de misstanden in de maatschappij aan de kaak stelde. Het moge duidelijk zijn dat in de ogen van Ter Braak en Du Perron dit geen échte poëzie was. Zo schreef Du Perron in een brief van 1931 aan een uitgever: “Wat is die Jef Last een lul-met-vingers. Ik zou graag die brave Last vertellen dat hij maar een erg labbekakkerig revolutionairtje is, ondanks zijn kordaat kwetteren langs kunst en poëzie.” Ook in 1931 schreef Ter Braak aan Du Perron over Jef Last: “Een geschikte vent, maar totaal over het paard getild in ‘revolutionaire’ kringen, daardoor ijdel geworden, dientengevolge erop gesteld die ijdelheid ook ‘beloond’ te zien in ‘onze’ kringen. Hij is bijwijlen kinderachtig romantisch, voelt zich erg ‘vervolgd’ en heeft het ook wel erg beroerd overigens.” Du Perron werd veel milder over Last toen hij hem in 1934 persoonlijk ontmoet had. En ook Ter Braak oordeelde na een tijdje zachter over hem, vooral omdat hij zag dat Last in grote armoede leefde en geen cent te makken had, zeker niet om zijn gezin met drie jonge kinderen te onderhouden. Omgekeerd begon Jef Last ook Ter Braak als literair criticus meer te waarderen. Deze was namelijk de enige recensent geweest die over zijn documentaire roman *Een huis zonder vensters* (1935), met als hoofdfiguren de broers Jean en Paul, opgemerkt had dat niet de communist Paul in deze roman de werkelijke held was maar Jean, de apolitieke homoseksueel en overgevoelige kunstenaar. En het was ook Ter Braak die in deze recensie de gespletenheid van Last benoemde: dat achter de propagandist en communist Last een ‘estheet, een bourgeoisie –gevoelig mens’ schuil ging.

Geen communist de held in een roman van Jef Last in 1935? Voor de duidelijkheid: Jef Last was in 1933 lid van de CPH (later: CPN) geworden, maar hij werd door de zeer dogmatische opstelling van de Russische communisten op het gebied van kunst en homoseksualiteit, al snel aan het twijfelen gebracht. Tijdens zijn beroemde reis door de Sovjet-Unie met André Gide in 1936, werden zijn ogen écht geopend. Op 1 maart 1938, terwijl hij in Scandinavië op propagandareis was voor de Spaanse Burgeroorlog, stapte Last uit de CPN. Dat was dapper, heel dapper in die tijd. Hij moest er echter wel

voor betalen, zijn kortstondige carrière als CPN-er werd hem zijn hele leven nagedragen. ‘Vuile communist’ was nog een van de zachtste benamingen. Zijn lidmaatschap van de CPH/CPN was het enige waarvan hij later spijt had, zo zei hij in een interview.

Zijn gruwelijk verslag uit de loopgraven rond Madrid, *De Spaanse tragedie* (1938), deden zowel Du Perron als Ter Braak geheel van mening veranderen over de *schrijver* Jef Last. “Dit is”, volgens Du Perron in een recensie, “het echtste en tegelijk het best geschreven boek dat hij ons tot dusver gaf.” Ook Menno ter Braak was zeer positief over *De Spaanse tragedie* an sich. Maar met het nawoord van Last, waarin deze de culturele en maatschappelijke vertrutting in de Sovjet-Unie aan de kaak stelde, was hij het niet eens: “Ordening van de maatschappij en discipline onder de mensen is nodig om een culturele bloei mogelijk te maken. (...) Een geordend staatsleven is nodig, en de eisen waaraan daartoe dient te worden voldaan, miskent Jef Last en miskennen zijn vrienden. Vandaar dat ze thans op een puinhoop van desillusies zitten.”

Helaas was de beschaving zoals Ter Braak die voor ogen had, ten dode opgeschreven door de nefaste toename van het fascistisch gedachtengoed, ook in Nederland. Bas Heijne stelt in zijn verhelderende én scherpe voorwoord bij de heruitgave van Ter Braaks pamflet *Het nationaalsocialisme als rancuneleer* (Van Oorschot, 2019) dat Ter Braak *gedwongen* werd tot politiek engagement. Heijne is van mening dat Ter Braak uitermate lucide was in het constateren van het gevaar van het nationaalsocialisme en noemt hem moedig, maar: “Het was de moed der wanhoop”. Ook Jef Last was een moedig man, gezien zijn deelname aan de strijd in Spanje. Bij hem was het echter, wat ik noem, ‘de moed der hóóp’. Als revolutionair in hart en nieren dacht Last dat hij de wereld kon veranderen, met woord en daad. De bedachtzame Ter Braak legde zich neer bij de consequenties van zijn fatalisme, hij beroofde zich van het leven op 14 mei 1940. De ‘man van de geest’ legde het loodje, ‘de man van de daad’ leefde nog tot 1972. Soms kan je beter optimist dan pessimist zijn.

Hét grote voordeel van schrijvers is echter dat wij hun geschriften nog altijd kunnen bestuderen, ook al zijn ze dood. En dat zullen we blijven doen, dat is de taak van de wetenschapper. En van de literatuurlijfhebber.

Ik dank u.